

Porozumění etnicitě jako prevence rizikového chování

Helena SKARUPSKÁ

Understanding ethnicity to prevent risk behaviour

Abstract: This paper deals with the definition of ethnicity from an anthropological point of view, explains the process of ethnicity and identity, the relationship between ethnicity and social identity, the need to understand these processes working in the helping professions and highlights the risk behaviors associated with ethnicity and how to prevent them.

Key Words: Ethnicity, Identity, Risk behavior

Úvod

Etnicita – slovo, které je běžně používáno, ale rozumíme jeho významu? Umíme ho vysvětlit? A jak ho vysvětlovat – vysvětlovat ho z hlediska antropologie, sociologie, psychologie, pedagogiky, práva, politologie? Ve všech těchto vědách se s tímto pojmem pracuje a každá z těchto věd ho vnímá trochu odlišně. Protože je tento pojem odvozen od slova etnikum, což je termín antropologický, tak i slovo etnicita bude vymezováno především z hlediska antropologie, která k jeho vysvětlení je nejbližší.

Antropologie se etnicitou zabývá od svého počátku jako moderní věda, po celé 20. století se řeší společně s rasovou problematikou, ale poslední diskurz byl vyvolán prací Fredika Bartha v roce 1969 vydáním

sborníku *Ethnic Groups and Boundaries* (*Etnické skupiny a hranice*), kde Barth byl hlavním editorem a jeho úvodní esej se stala základem k odborné diskusi o etnicitě a identitě, která trvá až do současnosti.

Cílem tohoto příspěvku je srozumitelně a stručně seznámit čtenáře s teorií etnicity a poukázat na možnost rizikového chování jedinců, je-li jejich etnicita špatně chápána.

Co je to etnicita?

Na počátku pojednání o porozumění etnicitě je nutné si tento pojem nejdříve definovat, což není vůbec jednoduché, protože každý autor má snahu pojem definovat z jiného úhlu pohledu.

Hlavní editor *Encyklopedie antropologie* Jaroslav Malina (2011) pod heslem etnicita uvádí: „eticita (z řeštiny: ethnos, „rod, kmen, pospolitost“) souhrn znaků (kulturní hodnoty, normy, případně jazyk aj.) charakterizující etnikum a odlišující je od jiných etnik. Prakticky ve všech společnostech jsou etnické odlišnosti spojeny s mocenskými a majetkovými rozdíly. Tyto rozdíly bývají zvláště výrazné tam, kde je etnická hranice podmíněna rasově.“ Zde je etnicita vysvětlována jako znak etnika, tedy základem je etnikum a etnicita je jeho znakem. Není zde naznačeno, že by mohlo jít o vztah k subjektu.

Norský sociální antropolog Thomas Hylland Eriksen (2012, s. 28–29) upozorňuje na to, že „termín etnicita odkazuje ke vztahům mezi skupinami, jejichž členové se považují za odlišné od členů ostatních skupin, přičemž je časté, že tyto skupiny zároveň zaujímají odlišné pozice v sociální hierarchii dané společnosti“. Tím přechází od znaku ke vztahu a etnicita se tak stává dynamickou a proměnlivou na rozdíl od znaku, který bývá konstantní. Etnicitu tento autor (2012, s. 37) definuje následovně: „Etnicita je aspekt sociálního vztahu mezi osobami, které se pokládají za zásadně odlišné od členů ostatních skupin, jejichž existenci si uvědomují a s nimiž vstupují do kontaktu.“ A dále ji doplňuje o definici Kevina Yelvingtona, publikovanou v článku *Ethnicity as practice?* v roce 1991 (s. 168): „Lze ji proto definovat také jako sociální identitu (založenou na kontrastu ke konkrétním ‚druhým‘) vymezenou metaforickým či fiktivním příbuzenstvím“.

Tohle vymezení etnicity vede k tomu, že etnicita je vnímána některými autory jako synonymum pro sociální či kolektivní identitu a jako vztah jedince k dalším jedincům ve skupině, se kterými mě pojí něco společného, čím se odlišujeme od ostatních. Etnicita je tedy subjektivní pocit jedince, že se cítí být členem skupiny na jedné straně, a na druhé straně ho skupina považuje za svého člena, čím dochází k objektivizaci vztahu. Vztah není jednosměrný – od jedince ke skupině, ale obousměrný – od jedince ke skupině a zároveň od skupiny k jedinci.

Etnicitu můžeme definovat jako vztah, který je vícesměrný, proměnlivý a dynamický. Etnicita se utváří v rámci skupiny, a proto se následně podíváme na etnickou skupinu.

Etnická skupina

Také definování pojmu etnická skupina není vůbec jednoduché. Začněme nejdříve pojmem etnikum, které je v *Encyklopedii antropologie* (2011) vymezeno jako „stabilní seskupení lidí, které se vyznačuje jednotností některých reálných příznaků, odrážející se ve společenském vědomí (nejen těchto lidí samých, ale i jejich sousedů) jako jednota historických osudů v rámci jednotného sociálního organismu nebo v souvislosti s ním. Sjednocujícími a poznávacími rysy mohou být: jazyk, náboženství, rasa aj., avšak v demografické praxi je určujícím znakem etnické sebeuvědomění, formálně vyjadřované ve vlastním názvu a reálně objektivizované v sociálních poměrech, politických akcích, kulturních preferencích, v ideologických deklaracích atd.“ Obecně tedy bývá etnikum definováno jako lidé stejné kultury v nejširším významu slova. Autor hesla, Jaroslav Malina, ovšem upozorňuje na skutečnost, že se etnikem musí cítit sama skupina, tedy že sama skupina se identifikuje jako odlišná od ostatních skupin a má touhu o prosazení se touto odlišností.

Velmi často bývá pojem etnikum zaměňován za pojem etnická menšina, která je v téže encyklopedii (2011) popsána jako „společenství občanů žijících na území daného státu, kteří se odlišují od ostatních občanů zpravidla společným etnickým původem, jazykem, kulturou a tradicemi, tvoří početní menšinu obyvatelstva a zároveň projevují vůli být považováni za národnostní menšinu za účelem společného úsilí

o zachování a rozvoj vlastní svébytnosti, jazyka a kultury a za účelem vyjádření a ochrany zájmů jejich společenství, které se historicky utvořilo.“ V tomto kontextu lze chápat etnikum a etnickou menšinu jako skupiny lidí, které mají blízko nebo jsou totožné s termíny národ, národnostní menšina tak, jak se jejich význam utvořil v rámci společenských věd v průběhu minulých století od osvícenství až po současnost.

Etnickou skupinu ve výše zmiňované *Encyklopedii antropologie* Jaroslav Malina (2011) definuje jako „historicky vzniklou skupinu lidí, kteří mají společný původ (mnohdy zakotvený již v rodové a kmenové společnosti [rod, kmen] v období prehistorie, protohistorie nebo starověku), rasový typ, jazyk, materiální a duchovní kulturu, mentalitu, tradice a obývají společné území. Na rozdíl od sociálních skupin jsou etnické skupiny stálé, unikátní a liší se vzájemně také antropologickým složením – příslušníci každé etnické skupiny náležejí zpravidla k určitým výrazným typům a rasám.“ S tímto vymezením nesouhlasí Thomas Hylland Eriksen, považuje toto vymezení za zastaralé a na základě svých výzkumů i výzkumů dalších antropologů dochází k závěru, že „etnické skupiny jsou z definice více či méně samostatné jednotky, které si ovšem uvědomují existenci členů jiných skupin, s nimiž jsou v kontaktu“ (2012, s. 33).

Etnickou skupinou je jakákoliv skupina vycházející z etnicity, kterou na základě kategorií lze takto považovat. Etnicita zde spočívá v rozlišování mezi „My“ a „Oni“, tedy toho, co nazýváme nejen etnicitou, ale také kolektivní nebo sociální identitou.

Schopnost vnímat jiné, druhé, tedy schopnost vnímat odlišnost, je dána spontánně, a někteří autoři hovoří o genetické predispozici tohoto jevu, protože ji můžeme vpozorovat i u malých dětí a dále i u našich blízkých příbuzných – primátů.

Na tento problém poukazuje sociolog Anthony Giddens v *Důsledcích modernity* (2003, s. 109 a 110), které vyšly v roce 1990, když říká: „Existuje silná psychologická potřeba nacházet jiné, kterým můžeme důvěřovat, ale institucionálně organizované osobní vztahy jsou ve srovnání s předmoderními sociálními situacemi omezené... Osobní vztahy, jejichž hlavním cílem je sociabilita, prodchnutá loajalitou a autenticitou, se stávají stejně tak součástí sociálních situací modernity jako

všeobsahující instituce časoprostorového rozpojení.“ Giddens zde poukazuje na změnu vztahů mezi lidmi, tak jak je přinesla moderní západní společnost 20. století. Tradiční, tzv. předmoderní společnosti byly čitelné, jedinec jako člen komunity byl s ostatními spjat úzkými vazbami, lidé byli do určité míry v rámci svého společenství na sobě závislí. Modernita přichází s odosobněním, rozvolněním těchto vztahů a tím i se složitějším hledáním sebe samého a sebe jako součástí celku – nějakého společenství. Hledání identity a tím i etnicity je obtížnější, ale na druhou stranu nabízí více možností, s kým se může jedinec ztotožňovat, k jakým skupinám se hlásí, kde se cítí být členem.

Jak bylo uvedeno výše, na tvorbě kolektivní identity se podílí vztah mezi „My“ a „Oni“. Jak se utváří my? Co všechno se podílí na tomto utváření? Eriksen (2007, s. 129) se snaží propojení mezi osobní a kolektivní identitou při jejím utváření vysvětlit následně: „Kolektivní identity musejí být věrohodně spojeny s osobní zkušeností dotyčných osob. Každý z nás selektuje a interpretuje události tak, aby pro něj nabyly určitého smyslu.“ Z této téze vyplývá, že naše vlastní vnímání členství v některé ze sociálních skupin, ať konkrétní či pomyslné, tedy to, že se s nějakou sociální skupinou ztotožňujeme, vychází z naší osobní konkrétní zkušenosti, z toho, jak naše vnímání vyhodnocuje jednotlivé konkrétní situace. Zkušenost nemusí být konkrétně prožita, do této zkušenosti se dostávají i sociální stereotypy a předsudky, které běžně v rámci přenosu kulturních vzorců přejímáme, bereme za tzv. „přirozené“, za danou „objektivní pravdu“ – že to tak je a vždy bylo.

V rámci vztahů mezi etnickými skupinami dochází k jevům, které se nazývají dichotomizace a komplementarita. Dichotomizace podle Eriksona (2012) vyjadřuje typ vztahu My/Oni, tedy vztah dvojčlenný a tím jednoznačný, hranice jsou pevně dané; kdežto komplementarita je typem vztahu My/Vy, tedy vztahu podmiňujícího, doplňujícího, případně vylučujícího. Má blíže k propustnosti, přiblížení, k překonávání hranic.

Jedinec a etnická skupina

Každý z nás není členem pouze jedné etnické skupiny. Většina z nás se ztotožňuje s několika etnickými skupinami najednou. To, ke které

etnické skupině se momentálně jedinec hlásí, záleží na tom, jak se právě vymezujeme k dalším skupinám, nebo na tom, jak nás jiní vymezují a kde nás oni vidí. Eriksen (2012, s. 64) k tomu říká: „Jednotlivec může mít řadu statusů a řadu možných identit, a to, kdy a jak se etnická identita stane tou nejvýznamější, zůstává empirickou otázkou.“ Z toho je vidět, jak je problém velmi široký a to je dáno tím, že každý z nás používá v rámci vlastní percepce ke klasifikaci různé znaky.

Jestli jsme v definování odmítli etnicitu jako souhrn znaků a považujeme ji za vztah, tak právě ten souhrn znaků je to, na základě čeho provádíme klasifikaci, třídění a řazení jedinců k jednotlivým etnickým skupinám. Znak ve formě daných symbolů je lehce identifikovaný a snadno klasifikovatelný, kdežto vztah je složitý a často i skrytý, proto špatně tříditelný. Mezi jasně rozpoznávané znaky patří jazyk – řeč, náboženství – ideologie, normy – hodnoty, oblékání, jídlo atd., ale také barva kůže, tvary očí, struktura vlasů, výška těla, délka končetin – tedy fyzické kategorie, které jsme od 17. století považovali za rasové či typové znaky.

Z toho vyplývá další otázka při utváření etnicity, a to nakolik je přihlášení se k určité skupině svobodnou volbou jedince, jeho vnitřním cítěním, a nakolik je dáno jeho vrozením. Nemáme zde na mysli jen biologické vrození, ale i sociální vrození.

První danost etnicity je dána pohlavím. Těžko může člověk, který se narodil jako žena, očekávat, že ho bude okolí vnímat jako muže, i když on sám se tak cítí a snaží se tak chovat. Jeho vnitřní identita se dostane do rozporu s percepcí okolí. Sám tento rozpor bývá velmi bolestivý a může vést u jedince až k tragickým koncům.

Podobně na tom jsou i lidé, kteří se odlišují od dané skupiny, jejímiž členy by se rádi stali, barvou pleti, přízvukem, oblékáním, stravou apod. Oni sami se chtějí stát členy, osobně a vnitřně se ztotožnili se skupinou, kterou si svobodně vybrali, ale skupina je nepřijme, neustále jim ukazuje, že jsou jiní, odlišní. Jejich etnicita je tak neustále nabourávána a můžeme zde mluvit i o krizi identity. Kdo tedy jsem, kam patřím, kým se cítím být a kým mne chce mít mé okolí?

Ještě větší problém vyvstává, kdy se jedinec cítí být členem skupiny, skupina ho jako svého člena také vnímá, ale další skupiny tohoto

jedinice právě kvůli barvě pleti, jazyku, náboženství odmítají za příslušníka skupiny uznat a dávají mu najevo, že tam nepatří, že ho řadí do jiné nebo jiných skupin, které ovšem tento jedinec za své neuznává.

Etnicita není vázaná jen na pohlaví či rasovou nebo typovou příslušnost, ale také na příslušnost sociální. Velmi často se totiž etnické skupiny propojují se sociálními třídami či vrstvami. Nemůžeme říci, že etnická skupina je zároveň sociální třídou, ale sociální třídy jsou často tvořeny etnickými skupinami. Fredrik Barth (1969, s. 10) dochází k závěru, že „etnické rozdíly nejsou závislé na absenci sociální interakce a přijetí, ale spíše naopak se velmi často stávají základem, na němž jsou všeobjímající sociální systémy postaveny. Interakce v takovém sociálním systému nevede k jejich likvidaci prostřednictvím změny a akulturace, kulturní rozdíly mohou přetrvávat přes mezietnické kontakty a vzájemné závislosti.“ Tím dochází k závěru, že na problém etnicity jako jedné z forem identity je nejlépe nahlížet jako na druh politiky. Etnicita tak má politický charakter a velká část autorů ji považují za základ politiky, protože se podle nich začíná výrazně rozvíjet v těch okamžicích, kdy dochází k přerozdělování zdrojů a některé skupiny se tímto přerozdělováním cítí být ohroženy.

Politický problém etnicity je dán tím, že ve většině společností je sociální status dán etnický. I když žijeme v multietnických společnostech, dochází zde k tomu, že ne všechna etnika se mohou rovnoměrně a spravedlivě podílet na politické moci.

Etnicita a rizikové chování

Právě výše uvedené situace mohou vést k rizikovému chování jedince či celých skupin. Základem pro rizikové chování je nálepkování jedince pro jeho etnicitu či celé etnické skupiny. K nálepkování dochází na základě našeho vnímání, kdy pro pochopení světa, ve kterém žijeme, si tento svět zjednodušujeme a přiřazujeme do různých kategorií. U kategorizování etnik máme tendenci těchto etnickým skupinám přiřazovat určité vlastnosti. Veškeré výzkumy, které se věnovaly specifickým vlastnostem členů etnik či národů nepotvrdily žádnou specifickou národní – etnickou vlastnost. Charakteristika etnik je daná

stereotypním vnímáním nás druhých kultury té které etnické skupiny. Např. v našem prostoru vnímáme stereotypně příslušníka romského etnika jako člověka, který nechce pracovat a chce pouze žít z dávek, a pokud si tento člověk hledá práci, máme tendenci mu nevěřit, brát to jako záminku pro další život na dávkách. Dalším stereotypním posuzováním je charakteristika vietnamského etnika, které vnímáme jako schopné obchodníky s méně kvalitním, ale dostupným zbožím, ale již máme problém přijmout člena této etnické skupiny na pozici např. státního úředníka.

Právě tím, že jsme provedli třídění, kdy jsme si jednotlivé skupiny označili názvem a přiřadili k nim charakteristiku – vlastnosti, očekávané chování, specifické znaky kultury jako je jazyk, náboženství, hodnoty a normy –, tak provádíme nálepkování tím, že potom člověku přiřadíme tuhle nálepkou etnika bez ohledu na to, zda on sám se cítí být členem této skupiny, či zda naše očekávání – náš stereotyp vnímání odpovídá skutečnosti.

Přiřazení k etniku provádíme na základě vnějších znaků jako zjev (rasová, typová klasifikace), jazyk, oblečení, náboženství.

Pokud jedinec má zjev odpovídající jinému etniku, než je většinová společnost, dostává se do tíživé situace, kdy se chce asimilovat, ale zbytek společnosti ho odmítá. Tím se dostává na okraj společnosti a on se zde může spojit s ostatními outsidersy a může vytvářet skupiny, které začnou vystupovat proti většině, jež začne uplatňovat svá politická práva.

To vede k tomu, že si společnost vlastně sama vytváří skupiny, které začnou uplatňovat některý z –ismů, jež mohou začít ohrožovat rovnováhu sil a vytvářet napětí, které může přerůst až do násilných konfliktů.

Velmi citlivá je otázka etnicity a sociální identity u mladistvých, kteří si teprve své místo ve společnosti hledají, vytvářejí své specifické skupiny, které mají svůj jazyk, své hodnoty, svoji kulturu. Někde o takovýchto skupinách hovoříme jako o subkultuře v rámci celého společenství. I tyto skupiny můžeme dle Eriksenovy kategorizace považovat za etnické skupiny a i zde platí teorie nálepkování, která může vést k rizikovému chování. Tedy nikoli sympatie či vlastní členství k některé skupině, ale nálepka člena a očekávaného chování druhými mohou mladistvého přivést k závadnému jednání.

Závěr

Porozumět etnicitě není jednoduché. Toto krátké pojednání se snažilo vysvětlit alespoň základní pojmy a přispět tak k pochopení některých parametrů etnicity. Bohužel, sociální antropologie a s ní etnicita jako jedno z hlavních témat jejího zkoumání, byla v českém prostoru dlouho opomíjena. Česká společnost byla dlouhou dobu uzavřenou společností, která si rozdílené etnicity nepřipouštěla, a proto se také do probíhajícího diskurzu o etnicitě, případně o identitě výrazně nezapojovala.

Současná situace se ovšem mění, česká společnost je již přes dvacet let společností otevřenou, do které vstupují lidé různých etnických skupin a nové etnické skupiny se zde utvářejí. Proto porozumět etnicitě, sociální či kolektivní identitě je velmi důležité, protože jen znalý pracovník v pomáhajících profesích tak může předejít spoustě nedorozumění, nepochopení či konfliktů. Lze tak z nevědomosti zabránit rizikovému chování jedinců či celých skupin.

Celé pojednání si dovolím zakončit slovy T. H. Eriksena (2012, s. 263), která vystihují současnou situaci v lidské společnosti: „Ačkoli se lidé díky modernizaci stávají v jistém smyslu stále podobnějšími, stávají se zároveň odlišnějšími, přičemž jedním z hlavních vyjádření této rozmanitosti je právě etnicita. Etnicita činí kulturní odlišnosti srovnatelnými a předpokládá tedy společný jazyk k diskusi těchto odlišností.“

Literatura:

- BARTH, F. *Ethnic groups and Boundaries. The Social organization of Culture Difference*. Boston: Little, Brown and Company, 1969.
- ERIKSEN, T. H. *Antropologie multikulturních společností. Rozumět identitě*. Praha: Triton, 2007. ISBN 978-80-7254-925-2
- ERIKSEN, T. H. *Etnicita a nacionalismu. Antropologické perspektivy*. Praha: Slon, 2012. ISBN 978-80-7419-053-7
- GIDDENS, A. *Důsledky modernity*. Praha: Slon, 2003. ISBN 80-86429-15-6
- MALINA et al. *Encyklopedie antropologie*. Brno: Cerm, 2011. ISBN 978-80-7204-694-2
- YELVINGTON, K. Ethnicity as practice. A Comment on Bentley. In *Comparative Studies in Society and History*. Vol. 33, Issue 01, January 1991, pp. 158–168. Cambridge Journals.

Kontakt na autorku příspěvku:

PhDr. Helena Skarupská, Ph.D.
Ústav pedagogických věd
Fakulta humanitních studií
Univerzita Tomáše Bati
nám. T. G. Masaryka 1279
760 01 Zlín
skarupska@fhs.utb.cz